

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кафедра хореографії

Лекція №8

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ В ХХ СТ. ЗАГАЛЬНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ. ЖАНРОВИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ 1 ПОЛ. ХХ СТ.

лекція для студентів I курсу факультету фізичного виховання
спеціалізації хореографія з дисципліни
«Історія мистецтва (музики)»

Склала: викладач Зайдель Т.В.

«Затверджено»
на засіданні кафедри
хореографії
Протокол №_____ 2013 р.

Зав. каф., доцент.кандидат пед..наук Сосіна В..Ю.

ЛЬВІВ 2013

План

1. Вступ. Українська музика 20—30-х років. Новаторські пошуки.
2. Музично – театральна культура Галичини на початку ХХ ст..
3. Основні етапи розвитку української музики в ХХ ст..
4. Жанровий розвиток української музики;
5. Література.

ВСТУП

Український народ славиться своєю музичністю. Українська пісня, здобула собі визнання в цілому світі. Подорож української капели (диригент – хормейстер Ол.Кошиць), з хоровим співом у 1919 та наступних роках по Європі та Америці була загальним тріумфом слов'янських хорів і, звичайно, за українцями визнавалася першість. Українські селяни, співаючи без жодної освіти, керуючись вродженою музичністю, ніколи не співають в унісон, а зразу розбиваються на різні голоси і кожен веде свою партію. Український церковний спів є, мабуть, одним із кращих у світі зі своїми стародавніми розспівами й новішими композиціями майстрів церковного співу, славних композиторів кінця XVIII та початку XIX ст.

Одним з видатних українських композиторів був Микола Лисенко. Безпосередні учні і послідовники Лисенка не виходили за межі тих провінційних, зрештою, кордонів вокальної музики, в яких мимоволі замкнув українську музику Лисенко. Але українські музики з цим обмеженням очевидно не могли миритися. Коли безпосередні учні Лисенка ще містилися в межах вокальної музики, то їхні сучасники, але учні інших чужинних шкіл, виразно вважали потрібним ті межі вокальності переступити.

Засвоїти українській музиці побіч вокальних осягнень також інструменталізм, а разом із тим засвоїти побіч малих і великі форми, всі роди симфонічної та камерної музики — фортепіанні та оркестрові,— одним словом, вивести українську музику на широку дорогу творчості у всіх галузях української музичної продукції, стало головним завданням сучасності.

Вже сучасники учнів Лисенка, ті, що не в нього вчилися, зробили рішучий крок у тому напрямі. Це були Яків Степовий (1883—1921) і Павло Сениця. Степовий — родом із Харкова (справжнє прізвище — Якименко), вихованець придворної капели, до якої попав змалку, а потім — Петербурзької консерваторії, яку скінчив по класу теорії композиції Римського-Корсакова.

В своїй творчості Степовий теж, головним чином, тримався вокальної музики малих форм із пануванням мінору. Такі його «Барвінки» — серія

солових співів, дуетів і тріо в звичайному для української музики мелодійному стилі, ліричного змісту. Наступний крок у творчості Степового — це збірник «Пісні настрою» на слова Олесея. Це, власне, продовження «Барвінків», але тут уже замість епіко-ліричної простоти приходять модуляція мелодійної лінії й досить вибагливі моменти гармонії. Далі Степовий написав досить багато романсів і взагалі солоспівів на слова різних поетів. Але, не задовольняючись самою вокальною музикою, в якій він все ж повніше виявився, Степовий дав уже серію фортепіанних творів камерного характеру, а саме невеличкі п'єси, як „Prelude”, „Impromptu”, „Valse”, „Menuette” тощо. Правда, в цих речах чуються впливи то Чайковського, то Гріга, то різних модерністів, але важливо, що Степовий не залишається чистим вокалістом, хоч із природи мав до того нахил.

Ще рішучіше, ніж Степовий, став на шлях інструменталіста Павло Сениця учень Московської консерваторії, де теорію композиції проходив під керуванням Яворського, Сениця теж заплатив данину вокальній музиці, написавши більше півсотні романсів та дуетів, тріо, квартетів на слова, різних поетів. Але, коли у Степовою ще головні твори вокальні, то у Сениці більші й характерніші твори вже інструментальні то й іноді у великих формах. Такі його “Українська симфонія” для оркестру, оркестрова увертюра, струнний квартет для фортепіано, для віолончелі, для скрипки тощо. Сеницю М. Грінченко вважає найбільш серйозним з усіх композиторів післялисенківського періоду.

Те значення, що в Російській Україні для поворотних точок у сучасній українській музичній творчості мають Степовий і особливо Сениця, в Австрійській Україні має їхній сучасник Станіслав Людкевич (нар. 1879), що музичну освіту закінчував у Відні та у Лейпцігу під проводом Греденера та Замлинського. Людкевич теж платив спочатку данину вокальній музиці, але скоро перейшов до вокально-інструментальних творів, в яких полягає його головна сила, Він виступає як майстер великих форм, між якими визначаються його симфонічна поема в чотирьох частинах - “Кавказ” - для хору та оркестру

й чимало інших вокально-інструментальних творів. Людкевич, власне, перший поклав край тому дилетантизмові, що панував у музиці Австрійської України, і, як талановитий художник, уміє провести оригінальні теми тонко, по-художньому, переплітаючи “гармонійні фарби” з “контрапунктичними візерунками мелодії”. Але Людкевич виступає і як чистий інструменталіст (головним чином із т. зв. “програмовою” музикою) в таких творах, як варіації на фортепіано з оркестром, фортепіанне тріо тощо. Людкевич має нескінчену оперу “Бар-Кохба”.

Молодша генерація композиторів колишньої Австрійської України слідом за Людкевичем свідомо направляють свою творчість у бік інструментальної музики. Особливо між сучасними композиторами Західної України визначаються композитори, що кінчили свою музичну освіту в Празі, в чеській консерваторії у проф. Вітезслава Новака.

Також до празької школи належить Нестор Нижанківський (1893 – 1940) – син Остапа Нежанківського, автор фортепіанних творів: прелюд і фуга, варіації, мала сюїта, паскалія тощо, фортепіанне тріо, полонез та симфонічна оркестровка. Музичними модерністами є Зиновій Лисько та Микола Колесса (син Філарета Колесси), нарешті наймолодші – Роман Сімович та Стефанія Туркевич – Лісовська. Це вже учні празької школи, головним чином Новака, і всі вони є майстрами-інструменталістами озброєними професійною освітою; вони без старого галицького дилетантизму спільно направляють свої зусилля на створення модерної інструментальної музики. Більш-менш в тому напрямі працюють й Астон Рудницький учень берлінської школи. Це – головні творчі сили в Західній в часи її недовгої приналежності до бувшої Польської Речі Посполитої.

В організації музичної освіти, музично-співочих і добродійних культурних товариств “Просвіта” (1868). “Руська бесіда” (1870), “Торбан” (1870), “Боян” (1890). Товариства “Боян” діяли у Києві (1904. керівники М. Лисенко, О. Кошиць) й Полтаві (1905).

У Львові 1903 р. заснована музична школа (з 1907 р.— Вищий музичний інститут, з 1939 — державна консерваторія ім. М. В. Лисенка). У 30-х роках діяли дев'ять філій музичного інституту - у Бориславі, Дрогобичі, Стрию, Тернополі, Яворові та інших містах.

Давні традиції має музично-театральна культура Львова. Тут 1842 р. відкрився приватний міський театр С. Скарбека, один з найбільших у Європі (нині у цьому приміщенні — Український державний академічний драматичний театр ім. М. Заньковецької). На його сцені дебютували вихованці Львівської консерваторії С. Крушельницька, М. Менцинський, О. Мишуга, О. Руснак, Ф.Лопатинська, О. Носалевич, виконавська майстерність яких набула світового визнання. У 1900 р. розпочав діяльність Великий міський театр (з 1939 р.— Львівський театр опери і балету, з 1956 — ім. І. Франка). До здобутків театру належать опери “Золотий обруч” Б. Лятошинського (за повістю І. Франка “Захар Беркут”), “Ернані” Дж. Верді, балети “Сойчине крило” А. Кос-Анатольського, “Створення світу” А. Петрова. До цієї групи належить Василь Барвінський зі своїми інструментальними творами, головним чином камерного характеру, як фортепіанові прелюдії, концерт “Мініатюри” тощо, два фортепіанні тріо, фортепіанний сексет, струнний квартет, симфонічні твори, як рапсодія, увертюра тощо. Дає Барвінський також і вокальні речі з дуже оригінальною обробкою народних пісень. Він навчався на юридичному факультеті Львівського університету, філософському факультеті Кардового університету (Прага), закінчив Празьку консерваторію. У Львові очолював Вищий музичний інститут і консерваторію. У 1948—1958 рр. зазнав репресій.

У творчості В. Барвінського відчутні мотиви імпресіонізму. Композитор плідно працював у різних жанрах. Його творча спадщина — вокально-інструментальні етнографічні картини “Українське весілля” для мішаного хору, квартету солістів і оркестру, хорові твори а капела (“Шевченкова хата”, “Колосися, ниво” на слова Б. Лепкого), солоспіви для голосу у супроводі оркестру (“Псалом Давида” на слова П. Куліша”, “Ноктюрн” і “Сонет” на слова І. Франка) та ін.

У період першої світової війни з'являються *стрілецькі пісні*. Вони відображають ідеї національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Стрілецькі пісні (патріотичні, маршево-похідні, жартівливі та ін.) ґрунтуються на народних й козацьких традиціях. Для січових стрільців писали пісні І. Франко, О. Маковей, Д. Макогон, Б. Лепкий, Л. Лепкий, Р. Купчинський. Музику створювали композитори Ф. Колесса, В. Барвінський, М. Гайворонський, Л. Лепкий, Р. Купчинський, Н. Нижанківський, М. Леонтович.

Найпопулярніша пісня січових стрільців — “Ой у лузі червона калина” (1915). Поетичний образ “червоної калини” сприймається як символ духовної єдності українського народу, розмежованого у ті часи кордонами двох імперій - Росії та Австро-Угорщини. Пісня побутувала як народна. Існує вона і в музичних обробках різних композиторів та виконавців.

Попри усі суперечності доби в українській музиці поширювалися ідеї національного й соціального визволення. І навіть за умов радянської влади, яка у культурній політиці орієнтувалася на розвиток інтернаціонального більшою мірою, ніж національного, українська демократична музика зберігала традиції національної єдності.

Українські композитори зверталися до здобутків вітчизняної гуманістичної літератури, передусім до творчості Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки.

Музичну шевченкіану збагатили С. Людкевич (кантата-симфонія “Кавказ”, 1902—1913, кантата “Заповіт”, 1934, 1955), Я. Степовий (“Прелюд пам'яті Т. Шевченка”, 1912), К. Стеценко (музика до вистави “Гайдамаки”, 1919—1921, кантата “Шевченкові”, 1922).

Чільне місце у музичній франкіані посідає кантата К. Стеценка “Єднаймося”. На тексти поезій І. Франка написано близько 200 композицій. Франківська тема відображена у симфонічній музиці, оперному й балетному жанрах, вокально-ліричних композиціях (Я. Степовий, А. Штогаренко, М. Вериківський, В. Борисов та ін.).

Українська музика 20—30-х років позначена інтенсивними новаторськими пошуками. У 1923—1928 рр. діяло республіканське Музичне товариство ім. М. Леонтовича, яке певний час зберігало своєї автономію. Навколо товариства гуртувалися композитори-новатори, які орієнтувалися на поєднання національних традицій і досягнень європейської музичної культури. Прихід радянської влади на терени України ознаменувався низкою трагічних подій. 1921 року агентом ВЧК був вбитий М. Леонтович, а 1928 року було заборонено діяльність товариства його пам'яті. Найстрашніших втрат українське мистецтво зазнало у 1930-ті роки, протягом яких радянською владою було знищено кілька сотень бандуристів, кобзарів і лірників, а 1938 року слід за іншими митцями «розстріляного відродження» був розстріляний музикант і етнограф Гнат Хоткевич.

В той же час радянською владою було відкрито ряд музичних установ в різних містах України. Зокрема це театри опери і балету в Харкові (1925), Полтаві (1928), Вінниці (1929), Дніпропетровську (1931), Донецьку (1941), організовано хорові, симфонічні колективи.

Традиції українського авангарду започаткував В. Лятошинський (1894—1968). Він репрезентував напрям модернізму в українській музиці, створив у європейському стилі оперу “Золотий обруч” (1930). Новаторські тенденції виявилися у творчості композиторів В. Косенка (1896—1938), М. Вериківського (1896—1962), автора першого українського балету “Пан Каньовський” (1930).

У Галичині новітні напрями культивували Д. Січинський (історико-романтична опера “Роксолана” — не закінчена (оперу завершив у 90-х роках композитор М. Скорик.)). Неоромантик Б. Кудрик (1897—1950), Імпресіоніст Р. Сімович (1901 —1984) та ін. Значний внесок у розвиток національного хорового мистецтва 20-х років зробили Я. Калішевський (1856—1923), Б. Левитський (1887—1937), П. Козицький (1893—1960), Н. Городовенко (1885—1964), Г. Верьовка (1895—1964), Ф. Соболев (1895—1973).

Одночасно посилювався ідеологічний контроль над творчістю музикантів з боку тоталітарної держави. Урядовою постановою 1932 р. ліквідована Асоціація Сучасних Музик (АСМ), об'єднання композиторів, які орієнтувалися на новаторські західноєвропейські музичні течії (експресіонізм, конструктивізм, джаз). Товариство ім. М. Леонтовича було реорганізовано у Всеукраїнське товариство революційних музикантів (1928—1931); утворилася Асоціація пролетарських музикантів України (1928 — 1932), Спілка композиторів України (1932—1937), республіканське Хорове товариство (1959, у 1975—1991 рр.— Музичне товариство України). Зазнали репресій чимало діячів музичної культури, у тому числі народні співці-кобзарі.

Розвиток паралельної культури в Україні при сталінізмі аналізує

Вільям Нолл — дослідник Українського Наукового Інституту Гарвардського університету. На його думку, репресія музичної культури, як і репресії інших культурних елементів, включає і знищення, і створення. Те, що було знищене, це довго створюване цивільне суспільство. Те, що створене, паралельна культура. Третій тип репресій - створення і підтримка паралельної культури. Це велика мережа інституцій, які поширювали політичну культуру влади. Музика паралельної культури створена, щоб замінити репресовану музику. ***На початку ХХ століття всесвітню славу здобули плеяда українських виконавців.*** Це - співачка Соломія Крушельницька, О. Петрусенко, З. Гайдай, М. Литвиненко-Вольгемут, співаки М.Е. Менцинський, О.П. Мишуга, І. Паторжинський, Б. Гмиря піаніст Володимир Горовиць, хоровий диригент О.О. Кошиць, за межами України стали відомі хорові обробки М.Д. Леонтовича. Складним і суперечливим був розвиток музичної культури ХХ століття. Як і інші види мистецтва, музика цього часу створила справжні художні цінності, використовуючи традиції попередньої доби та сміливо вдаючись до новаторських експериментів. Саме на прикладі музики яскраво помітне формування масової культури, орієнтованої на індустрію розваг.

На початку ХХ ст. перед композиторами, як і перед іншими митцями, постала проблема відображення динамізму епохи, гострих соціальних проблем,

пошуку нових виражальних засобів і рішень, нових форм втілення життєвого матеріалу. Незважаючи на новаторство, *музичне мистецтво XX ст. пов'язане з класичною музикою XX ст., в т.ч. з романтизмом та імпресіонізмом.*

Створення ряду художніх колективів, зростання творчої активності нової генерації українських митців і масштабний розквітом таланту діячів старшого покоління припадає на період Визвольних змагань. Уряд Української Держави зайняв послідовну позицію на ниві культурної розбудови, зокрема й у сфері музичного мистецтва, про що свідчить Постанова Ради міністрів про мобілізацію літературних, наукових, артистичних і технічних сил України. Зокрема указом Павла Скоропадського 1918 року було засновано *Державний симфонічний оркестр України*, першим диригентом якого став Олександр Горілий, Українська державна капела, Перший і Другий Національні хори. Київська опера була названа Українським театром драми та опери, значну кількість всесвітньовідомих опер було перекладено українською мовою. Також 1918 року було засновано Кобзарський хор, що пізніше буде відроджений як Державна капела бандуристів.

Починаючи з другої половини *1930-х років* музичне мистецтво радянської України розвивалося переважно *у руслі соцреалізму*, що став єдиним офіційно дозволеним в СРСР «творчим методом» літератури і мистецтва, тоді як митці, що відходили від цього методу піддавались жорсткій критиці й переслідуванням. Зокрема нещадній критиці на пленумах Спілки композиторів піддавалися твори Б.Лятошинського і Л. Ревуцького, причому останній після 1934 року практично припинив творчу діяльність, обмежившись викладацькою та редакторською роботою.

В той же час в *Україні виникає масова радянська пісня*, одним із перших творців якої став К.Є. Богуславський. У 1930-ті роки з'являються перші опери радянської тематики, зокрема «Щорс» Б.Лятошинського (1930), «Перекоп» Ю. Мейтуса (1937). Пісні, присвячені комуністичній партії та її вождям закріплюються у репертуарах професійних та аматорських колективів.

Вагомий вклад у розвиток українського музичного мистецтва зробив композитор і педагог Микола Вілінський (учень Вітольда Малишевського), який працював спочатку в Одеській, а потім у Київській консерваторії.

На Західній Україні, що до 1939 року входила до складу Польщі, працювали композитори В. А. Барвинський, С. Ф. Людкевич, А. І. Кос-Анатольський, фольклорист Ф. М. Колесса.

У повоєнні часи серед видних українських композиторів — Григорій Верьовка, брати Георгія та Платона Майбороди, Костянтин Данькевич, А. Я. Штогаренко та інші. Серед визначних виконавців — український тенор Іван Козловський, широко відомою завдяки виконанню фронткових пісень стала уродженка Харківщини Клавдія Шульженко.

1960-ті роки відзначаються проривом української композиторської школи на світову арену, опануванням новітніх течій європейської музичної культури. У Києві створюється група митців «Київський авангард», до якої увійшли композитори, як Валентин Сильвестров, Леонід Грабовський, Віталій Годзяцький, Володимир Губа. Центральною фігурою в цій групі був диригент Ігор Блажков. Внаслідок розходження з ретроградними тенденціями офіційних музичних кіл СРСР Члени «Київського авангарду» зазнавали різного роду утисків. В подальшому кожен з композиторів пішов своїм шляхом в мистецтві, а неформальна група розпалася.

В ці ж роки продовжують працювати композитори Платон і Георгій Майбороди, К. Данькевич, на цей період припадають останні дві симфонії Б. Лятошинського. У 1970-ті — 1980-ті роки стають відомими композитори, що розширили традиційну для української музики пізньоромантичну стилістику за рахунок *новітніх прийомів європейського модернізму* - М.Скорик, Є.Станкович, І.Карабиць, В.Бібік та інші.

Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени — А. Солов'яненко, Д. Гнатюк,

Б. Руденко, Є. Мірошніченко. Визначною подією музичного життя стала постановка опери Д. Шостаковича «Катерина Ізмайлова» у Києві 1965 року.

Паралельно із формуванням поп-музики в Західних країнах, в Україні, як і інших радянських республіках досягає свого розквіту радянська естрада. Особливо виділяється *творчість Володимира Івасюка*, автора понад 100 пісень, чиє життя трагічно обірвалось 1979 року.

Серед композиторів-піснярів цих років відомі прізвища також О.І. Білаш, В. Верменич, пізніше — І. Карабиць. Популярність завоювали естрадні виконавці — Софія Ротару, Назарій Яремчук, Василь Зінкевич, Ігор Білозір, Тарас Петриненко, Алла Кудлай та інші. Паралельно започатковувалися і типово модерні музичні та музично-поетичні проекти, серед яких сатиричний театр «Не журисть!» В.Морозова (1970-і рр.), гурт «Мертвий півень» та рок-бардівська група «Плач Єремії» (друга половина 1980-х рр.).

Початок звукозапису.

Перші грамплатівки зі співом українською мовою були випущені у 1899 році фірмою *«Еміль Берлінер» в Лондоні*. Записи зроблені під час гастролей російського хору С. Медведевої. Один запис мав назву «Чорнохмари», вірогідно, це був дует Оксани і Андрія з опери «Запорожець за Дунаєм», інша платівка — пісня «Сонце низенько». На теперішній час ці записи невідомі. У 1900 році «Еміль Берлінер» записав ще сім українських платівок. У Львові у 1904—1905 роках зроблено записи українських пісень у виконанні Г. А. Крушельницької, а у 1909 році — Ф. М. Лопатинської. У 1908—1909 роках Лесею Українкою була організована етнографічна експедиція по Лівобережжю, до складу якої увійшли Ф. М. Колесса, О. Г. Сластіон та О. І. Бородай. Під час експедиції зроблені записи на фонограф пісень та дум у виконанні народних кобзарів. До 100-річчя Лесі Українки у 1971 році ці записи були відреставровані та випущені у вигляді платівки «Леся Українка з думою і піснею народа», на якій є її голос самої поетеси. В Києві у 1909—1911 роках працювала студія звукозапису «Інтернаціональ Екстра-Рекорд», серед перших записів якої (липень 1909) був П. І. Цесевич,

вірогідно й інші українські виконавці (каталоги студії не зберіглися). Особливо цікаві 11 записів сопрано О. Д. Петляш у фортепіанному супроводі М. В. Лисенка. Три платівки з цієї серії були знайдені та нині знаходяться у фондах будинка-музею М. В. Лисенка, на них записані пісні «Гандзя» — «Лугом іду, коня веду», «Віють вітри» — «Карі очі» та «Ой казала мені мати» — «Не вернувся з походу». У Києві працювала тільки студія, а виготовлялися ці платівки в Берліні. З 1911 року в Києві працювала фірма грамзапису «Екстрафон», яка вперше на території України почала виготовляти грамплатівки на місці. Першими українськими платівками, виготовленими в Києві були записи хору М. А. Надеждинського з піснями «Гуляв чумак на риночку», «Ой, летіла горлиця», ²Ой, ходила дівчина, «Закувала та сива зозуля» та іншими, усього 7 пісень; тенору І. Є. Гриценко — «Сонце низенько», «У гаю, гаю» на слова Т. Г. Шевченка, « Дивлюсь я на небо та інші», усього 6 пісень; 6 пісень О. Д. Петляш. Ці записи зроблені були раніше, студією «Інтернаціональ Екстра-Рекорд». У 1912 році «Екстрафоном» випущені 10 українських пісень у виконанні хору Я. А. Шкредковського та Н. Немчинова, 11 — у виконанні квартету Б. П. Гірняка; у 1914 році, до ювілею Т. Г. Шевченка — платівки з піснями на слова поета у виконанні Цесевича, Гриценка, Карлашова, Петляш та хору Надеждинського. Записані були такі твори, як «Реве та стогне Дніпр широкий...», «І широку долину...», «Якби мені черевички», «Огні горять, музика грає», «Тече вода в синє море», «Минали літа молодії»

Література:

1. *Грінченко М.* Історія української музики. — К., 1922; Нью-Йорк, 1961
2. *Білокопитов О.* Композитори радянської України — Х., 1934
3. *Железний А. И.* Наш друг — грампластинка. — Київ: 1989.
4. *Довженко В.* Нариси з історії української радянської музики, в 2-х томах
5. *Архімович Л., Карішева Т., Шеффер Т., Шресер-Ткаченко О.* Нариси з історії української музики, в 2-х томах. — К., 1964
6. Мала українська музична енциклопедія. Упорядник *О.Залеський* — Мюнхен, 1971
7. Історія української музики в 6-ти томах під ред. *М. М. Гордійчук і ін.* Т.1,2 — К.1989; т.3 — К.,1990; т.4 — К.,1992; т.5 — К.,2004
8. *Шульгіна В.* Музична україніка: інформаційний і національно-освітній простір: Дис. д-ра мистецтвознавства: 17.00.01 / Національна музична академія України ім. П.І.Чайковського. - К., 2002
9. *Ольховський Андрій.* Нарис історії української музики. — К.: Музична Україна, 2003.
10. *Муха Антон* Композитори України та української діаспори. — К.: 2004. — ISBN 966-8259-08-4
11. *Корній Л.* Історія української музики, част. 1: Від найдавніших часів до сер. XVIII ст.; част. 2: 2 пол. XVIII ст.; част. 3: XIX ст. Київ — Харків — Нью-Йорк 1996, 1998, 2001. 315, 387, 479 с.